

З ДОСВІДУ ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНИХ СУФІКСІВ У СЛОВНИКУ

У статті узагальнено досвід створення «Етимологічного словника запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові». Обґрунтовано актуальність словника, проаналізовано його теоретичні засади, перелічено типові складнощі, що виникали в процесі укладання, та показано шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: *етимологія, етимологічний словник, суфікс, суфіксоїд.*

The author summarizes his experience as the compiler of «An Etymological Dictionary of Ukrainian borrowed suffixes and suffixoids». He argues for the need for a dictionary of this kind, discusses its theoretical principles, indicates typical problems in its compiling, and shows the way they should be tackled.

Key words: *etymology, etymological dictionary, suffix, suffixoid.*

Виданий за редакцією О. С. Мельничука фундаментальний «Етимологічний словник української мови» [1] досить повно охоплює лексичний склад української мови XIX–XX століть. До реєстру видання включено також префікси. Натомість суфікси та суфіксоїди до нього не потрапили, бо на початок роботи над словником (1964 р.) у слов'янській етимологічній лексикографії традиції розглядати суфіксальні одиниці не існувало. Крім того, бракувало розвідок, на які можна було б надійно спертися, готуючи відповідні статті. Тож сьогодні дістати вірогідну інформацію про походження суфіксів українському читачеві, по суті, нізвідки.

Тим часом у повсякденній практиці мовознавців, термінологів та інших науковців, а також пересічних мовців, які цікавляться етимологією, нерідко виникає потреба з'ясувати першозначення та історію суфіксів. З огляду на це в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні підготовлене своєрідне доповнення до «великого» етимологічного словника – «Етимологічний словник суфіксів української мови», який незабаром вийде друком. Словник складається з двох частин, присвячених питомим і запозиченим суфіксам. Автор цих рядків укладав другу частину. У цій статті нам хотілося б розповісти про досвід етимологізації запозичених суфіксів і суфіксоїдів, а також поділитися деякими дотичними міркуваннями та спостереженнями.

Опрацювання суфіксів в українському та зарубіжному словникарстві не можна вважати цілком занедбаним. Проте, порівняно з лексикою, тут здавна намітилося серйозне відставання. Особливо це стосується етимологічного аспекту.

Відомості про запозичені суфікси та суфіксоїди містяться в словниках різних типів – морфемних, термінологічних, іншомовних слів. Утім такі словники, попри безперечну потрібність, не можуть слугувати повноцінними етимологічними довідниками. Походження реєстрових одиниць вони висвітлюють досить-таки поверхово: здебільшого обмежуються згадкою про етимон, тоді як глибша етимологія, ширші генетичні зв'язки, шляхи запозичання морфем та час її першої писемної фіксації лишаються невисвітленими. Крім того, реєстр суфіксоїдів у таких словниках аж ніяк не повний. Зазвичай вони охоплюють тільки найпоширеніші одиниці, які трапляються у складі частотних слів, здавна закріплених у літературній мові, а багатьох фахових і номенклатурних суфіксоїдів, що побутують у терміносистемах різних наук, у них часто-густо немає.

Етимологічні словники опрацьовують суфікси з різною мірою повноти. Класичні й нові етимологічні словники давньогрецької [10; 12; 16] та латинської [14; 23; 24] мов про походження суфіксів узагалі нічого не повідомляють. В етимологічних словниках слов'янських мов традиції розглядати суфікси теж поки що немає. Виняток – «Етимологічний словник сербсько-хорватської мови» П. Скока [22], що містить статті про найуживаніші суфікси. Натомість етимологічні словники німецької [15; 18] й особливо англійської [9; 17; 20] мов суфікси та суфіксоїди подають досить послідовно. Особливо виділяється словник Е. Кляйна. Ця праця, на наш погляд, є зразковою серед етимологічних словників минулого століття з погляду представленості суфіксів і суфіксоїдів та показу їхніх генетичних зв'язків. Виходячи з тогочасних набутків порівняльно-історичних студій, Е. Кляйн намагається довести глибину етимологій до індоєвропейських джерел.

Загалом же стан етимологічного опрацювання суфіксів у лексикографії здебільшого й досі перебуває на рівні простої довідки про походження, коли наводиться лише етимон у мові-джерелі, а інші важливі відомості до словникової статті не потрапляють. Почасти це можна пояснити скромними успіхами в етимологізуванні суфіксів на час укладання словників. Але якщо раніше таке поверхове пояснення вдовольняло вимоги до етимології, то нині воно недостатнє. Адже, крім згадки про етимон, слід іще висвітлити значення та словотвірні функції суфікса в мові-джерелі, дати уявлення про склад і походження словотвірного типу, який послужив зразком для термінологічної моделі в сучасних мовах, по можливості навести індоєвропейський архетип і показати глибинні генетичні зв'язки реєстрової одиниці. Саме таким вимогам має відповідати сучасний етимологічний словник суфіксів.

Формуючи реєстр і добираючи слова з відповідними суфіксами, ми послуговувалися тлумачними, правописними, перекладними, термінологічними, зворотними та морфемними словниками різних мов. Походження суфіксоїдів висвітлено здебільшого на основі етимологічних словників української та інших індоєвропейських мов, особливо – давньогрецької та латинської. Походження суфіксів подано за спеціальними працями, що належать перу таких визначних фахівців із порівняльно-історичного й класичного мовознавства, як А. Мее, Г. Гірт, Е. Швіцер, Й. М. Тронський, Е. Бенвеніст, В. Пізані, О. Н. Савченко, О. Семерень, Ф. Славський, Е. Зілер, Р. Бікс, Д. Г. Міллер та інших. Інформація про етимологію запозичених суфіксів тривалий час перебувала в «атомарному» вигляді, тобто лишалася розпорошеною по різномовних і часто малоприступних виданнях. Завданням укладача було зібрати цю інформацію й подати її у вигляді компактного, сучасного довідника. Отже, новизна словника – передусім у системності зведених відомостей.

Ми намагалися якомога вичерпніше охопити інвентар суфіксальних запозичень. Одні з них трапляються в основній лексиці (*буква́льний, е́лектрик, музичний, реда́ктор, тури́зм*). Інші – в термінології та номенклатурі, зокрема вузькофаховій (*варикоце́ле, глікогевзія, доліхоцефа́л, ксенобіо́тик, лейкофе́рез, пахігі́рія, соціо́пета́льний*). Чимало таких термінів раніше не потрапляли до загальномовних словників, лишаючись поза увагою мовознавців. Нині ж, на початку XXI ст., термінологія (надто медична) широким потоком вливається в повсякденне життя, стає звичною в мові ЗМІ й інтернету, впевнено закріплюється в літературній мові. Слова, які ще вчора здавалися маловідомими, суто професійними, сьогодні стають якщо не загальноновживаними, то принаймні загальнозрозумілими (*геноци́д, гіперто́нія, канце́роге́н, лого́тип*). Через це визнано за доцільне залучити до словника суфіксоїди – будівельний матеріал і словотвірний ресурс для нових термінів у різних науках.

Розробляючи будову словникової статті, ми взорувалися на статті, присвячені запозиченням у великому «Етимологічному словнику української мови», а також в етимологічних словниках деяких інших мов. Щоправда, стаття в нашій праці має і свою специфіку, зумовлену морфемним характером реєстрових одиниць та особливостями їхнього етимологізування.

Словникова стаття складатися, як правило, з десятиох структурних частин.

1. Заголовна реєстрова одиниця подається з наголосом. Якщо реєстрова одиниця має аломорфи, їх наведено через скісну риску після основного варіанта (*-о́йд/-о́їд, -изм/-і́зм/-і́зм, -ик/-і́к/-і́к/-и́ц/-и́ц*). Багатозначні суфікси описано в

межах однієї статті, їхні значення перелічено за номерами. Омонімічні суфікси подано в окремих статтях, їх розрізнено за допомогою порядкових надрядкових індексів (-*át*¹ і -*át*², -*trón*¹ і -*trón*²).

2. Продуктивність реєстрових одиниць визначено в термінах *високопродуктивний, продуктивний, малопродуктивний, непродуктивний*. Суфікси й суфіксоїди можуть виявляти високу продуктивність як у літературній мові загалом (-*ánt*, -*íst*, -*op*), так і в межах певної терміносистеми (-*гѐн*, -*ѐм*, -*цѐле*). Послідовно вказано, слова якої частини мови утворює суфікс (*іменниковий, прикметниковий, дієслівний*).

3. Тлумачення, ремарки, приклади вживання. Оскільки в українській лексикографії повноцінного тлумачного словника афіксів поки що немає, визнано за доцільне послідовно тлумачити реєстрові одиниці й розмежовувати їхню багатозначність. Це дає змогу: 1) явити суфікс у всій сукупності значень; 2) краще зрозуміти первісне значення й простежити, як воно розвивалося до сучасного стану; 3) виділити певне значення, якщо воно має особливу історію (наприклад, час першої писемної фіксації). Тлумачити запозичені суфіксоїди-терміноелементи виявилось незайвим і з огляду на те, що інші словники (наприклад, іншомовних слів) іноді роблять це неповно або занадто узагальнено.

Перед тлумаченням міститься ремарка, що характеризує реєстрову одиницю з погляду належності до певної терміносистеми (напр., *біол., мед., мовозн., тех., хім.*). Після тлумачення в дужках подано приклади слів сучасної української мови, що містять у своєму складі реєстрову одиницю.

4. Відповідники з інших слов'янських мов наведено за традицією, яка існує в слов'янській етимологічній лексикографії. Це дало змогу показати поширеність і особливості вживання суфікса у близькоспоріднених мовах – східно-, західно- і південнослов'янських. Після відповідника подано в дужках по два слова-приклади з кожної слов'янської мови.

Щоб уникати повторів, ми прагнули наводити передусім ті слова, відповідників яких не згадано серед українських прикладів, яких немає в українській мові, а надто ті, що є власними новотворами певної слов'янської мови. Скажімо, статтю про суфікс **-ар** ілюструють такі приклади: польські – *babiarz, łgarz*, чеські – *brankář, novinář*, словацькі – *anketár, kovár*, верхньолужицькі – *čtar, srěvar*, нижньолужицькі – *kjarcmar, wažar*, болгарські – *гpунáр, печатáр*, македонські – *пчелар, учебникар*, сербські – *клопатар, службар*, хорватські – *analitičar, bolničar*, словенські – *gramatikár, tesár*, старослов'янські – **винарь, клеветарь**. Такий підбір унаочнює міжслов'янські відмінності у словотворенні й дає матеріал для подальших порівняльних студій.

5. Відомості про шляхи та джерело запозичання. Чужі суфікси проникають до мови-позичальниці не самі по собі, а в складі відповідних слів. Причому як у складі слів тієї мови, з якої ці суфікси походять (найчастіше – давньогрецької або латинської), так і в складі слів, що виникли в мовах-посередницях процесу запозичання (зокрема, західноєвропейських). Тим-то довершена словникова стаття має наводити відомості й про мову-джерело, й про мови-посередниці.

Щоб визначити час і шлях запозичання суфікса, треба знати точний час і шлях засвоєння конкретних слів. Але питання це натепер остаточно не прояснене. Пролити більше світла мали б усеохопні історичні словники, які вказують рік першої фіксації слів і значень у пам'ятках української мови. Наявні ж історичні словники або неповні (спираються на обмежену джерельну базу) [3; 5; 7], або ще не завершені [6]. Неохопленими історичною лексикографією лишаються XVIII–XX століття – період, коли суфікси й суфіксоїди засвоювалися найбурхливіше, зокрема у складі термінів.

Отже, з огляду на брак точних відомостей ми відзначали факт запозичання реєстрової одиниці не конкретно в українську мову, а в слов'янські мови загалом. Оскільки чужі суфікси й суфіксоїди вкорінювалися найчастіше за посередництвом французької, німецької або англійської, ми також наводили форму суфікса в цих трьох мовах.

Одна з цілей етимологічного аналізу – з'ясувати словотвірну модель. Але якщо етимологія слова має встановити модель, за якою це слово утворене, то етимологія суфікса має виявити модель, у якій він відігравав роль словотвірного форманта з певним значенням. Наприклад, у статті про суфікс **-ар** не просто відзначено етимон – лат. *-ārius*, а й пояснено його словотвірні функції в мові-джерелі як прикметникового суфікса зі значенням «властивість, належність» (*commissārius* «уповноважений», *veterīnārius* «той, що лікує худобу») та іменникового суфікса зі значенням «особа, названа за родом занять, професією» (*medicāmētārius* «фармацевт», *portārius* «воротар»).

Особливо плідним такий підхід виявився при етимологізуванні кінцевих терміноелементів. Чимало рядів сучасних термінів зі спільним суфіксоїдом виникли на основі синтагматичних словотвірних типів, що існували в класичних мовах (хоч і не завжди з термінологічним значенням). Так, словотвірний тип з елементом **-маніј-** (*гігантоманія*, *графоманія*, *меломанія*, *наркоманія*) має своїм джерелом відповідний тип у давньогрецькій мові (*δοξομανία* «хворобливе честолюбство»), *μῆτρομανία* «істерія», *μοῦσομανία* «пристрасть до

мистецтва»). Етимологія суфікса, таким чином, одночасно виявляється й етимологією словотвірного типу (терміномоделі). Подібно до того, як «Етимологічний словник української мови» зводить лексику в кореневі гнізда, наш словник подає лексику й термінологію за суфіксальними гніздами, тобто об'єднує їх за спільним суфіксом (терміноелементом). Це ще один крок на шляху до підвищення системності в етимологічній лексикографії.

6. Паралелі до етимона в інших індоєвропейських мовах. Як ми вже зазначали, тривалий час етимологічні словники подавали неглибоку етимологію запозичень: указувався лише етимон у мові-джерелі, на чому стаття й завершувалася. Безперечний здобуток «Етимологічного словника української мови» – послідовне прагнення доводити, де це можливо, «біографію» реєстрової одиниці до значно глибшого рівня, тобто вказувати споріднену етимонові лексику в інших індоєвропейських мовах та індоєвропейський архетип.

Такий підхід значно підвищує змістовність етимологічної довідки. Його застосовано й у нашому словнику. Це дає змогу, по-перше, на конкретних фактах показати широку панораму спорідненості індоєвропейських мов, засвідчити наявність (або відсутність) у цих мовах відповідників до етимона, повніше розкрити першозначення. По-друге, етимологізація на індоєвропейському ґрунті унаочнює віддалені генетичні зв'язки між запозиченими в українську мову суфіксальними одиницями та питомими для неї суфіксами й коренями. Так, латинський за походженням іменниковий суфікс **-át** (*delegát, трактát*) виявляється спорідненим із питомо українським дієприкметниковим суфіксом **-т-** (*жа́тий, ску́тий*). Суфіксоїд **-гліф** (*ієро́гліф, літоглі́фіка*) віддалено пов'язаний з укр. *же́реб*, **-ме́йкер-** (*імі́джме́йкер, хітме́йкер*) – з укр. *ма́зати*, **-фа́г-** (*бакте́ріофа́г, фітофа́г*) – з укр. *бог, збі́жжя, небі́жчик, убо́гий* тощо. Нарешті, по-третє, глибоке етимологізування привчає сприймати мовні явища крізь призму порівняльно-історичного методу. У результаті складається правильне уявлення про розгалужену, багатоступеневу спорідненість індоєвропейських мов і місце української мови серед них.

7. Індоєвропейську праформу ми подавали за новими словниками індоєвропейського лексикону [19; 25], які, спираючись на відомий словник Ю. Покорного [21], враховують ларингальну теорію.

Індоєвропейська правова, як відомо, не була генетично відособленою, а належала до ширшого мовного угруповання – ностратичної (бореальної) надродини. Через це індоєвропейську праформу не можна вважати кінцевою ланкою в біографії суфікса. Можна було б довести етимологію суфіксів до

ще глибшого рівня, залучаючи паралелі з ностратичних мов. Тим більше, що в цих мовах, імовірно, була низка генетично спільних слово- й формотворчих афіксів. Утім, попри безперечні здобутки, ностратика робить тільки перші кроки. У ній ще мало неспростовно доведеного, натомість багато хисткого, сумнівного, гіпотетичного. Методи ностратичних досліджень опрацьовані недостатньо, тож у реконструкціях нелегко досягти обґрунтованості, уникнути суб'єктивних припущень. Прикметно, що у трьох виданих на сьогодні ностратичних словниках [2; 11; 13] відмінних праформ значно більше, ніж спільних. Створення надійних зводів ностратичної лексики та морфеміки – справа майбутнього. Через це було вирішено залишити в нашому словнику індоевропейську праформу останнім елементом етимологічного ланцюжка.

8. Інші слова української мови, пов'язані з етимомом. За правилами морфемного поділу, той самий запозичений суфікс в одних українських словах може вільно виділятися як афіксальна морфема, а в інших – не виділятися, тобто вважатися «зв'язаним», «мертвим», невіддільним від етимологічного кореня [4, 45–62; 8, I 14–22]. Утім, приклади слів зі зв'язаними суфіксами у відповідних статтях словника також наведено. Такі слова виділено в окрему групу й подано наприкінці статті. Наприклад, італійський за походженням суфікс **-іно** в українській мові означає «невеликий музичний твір» (*андантіно*, *концертіно*) й «елементарна частинка» (*електріно*, *нейтріно*). Цей же суфікс із первісним значенням «зменшеність» у зв'язаному вигляді зберігається і в іменниках *балдахін*, *бамбіно*, *бригантіна*, *казино*, *капучіно*, *мезонін* та ін. Тут він у процесі засвоєння увійшов до складу кореня, й тепер його не тільки не виділяють, а й здебільшого не усвідомлюють як окремий формант.

Запозичений суфіксоїд, що походить від певного слова-етимона, нерідко виявляється співвідносним із префіксоїдом або коренем, які теж зводяться до цього етимона. Скажімо, суфіксоїд **-стат** (*баростат*, *реостат*) генетично пов'язаний із префіксоїдом **стато-** (*статоліти*, *статоскоп*) та коренями в іменниках *асистент*, *астат*, *статика*, *статист*, *статура*, *статус*, *статут*, *штат*, *штатів*. Такі зв'язки між афіксоїдними та кореневими морфемами з етимологічного погляду викликають інтерес, тому відповідні приклади ми теж наводили в цій частині статті. Докладніше ці зв'язки можна простежити за словниками іншомовних слів та «Етимологічним словником української мови».

9. Бібліографічні покликання подано в послідовності, яка відбиває будову словникової статті. Крім праць, де безпосередньо йдеться про походження

суфікса, до бібліографії вибірково залучено й ті праці, у яких висвітлено історію та перебіг засвоєння цього суфікса в певній мові, особливо в аспекті міжмовних порівнянь. Хоч бібліографія не претендує на вичерпну повноту, вона певною мірою відбиває ступінь вивченості на сьогодні етимології та історії реєстрової одиниці.

10. Відсилкові позначки. Якщо кілька різних реєстрових одиниць зводяться до спільного етимона, то він поглиблено розробляється лише в одній статті, а в інших статтях подані відсилання на неї – позначка «Див.». Це дає змогу не повторювати описи тієї самої етимології в різних словникових статтях. Наприкінці статті з поглибленим етимологічним поясненням є зворотна позначка «Пор.», що вказує на реєстрові одиниці, які також зводяться до цього етимона. Система відсилкових ремарок допомагає виявити всю картину етимологічних зв'язків між спорідненими суфіксами та суфіксоїдами, поданими в різних місцях словника.

Такою є структура статті в нашому «Етимологічному словнику запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові». Перелічені десять складників дають змогу зафіксувати всі істотні в етимологічному плані зв'язки реєстрової одиниці та подати відповідну інформацію в компактному, зручному для користувача вигляді.

Словник адресовано мовознавцям різного профілю – фахівцям з етимології, словотвору, морфеміки, міжмовних контактів, історії української мови. Він стане в пригоді термінознавцям для розбудови, унормування та вдосконалення української термінології, а також тим, хто утворює нові терміни чи хоче перевірити їхню правомірність. За словником можна уточнювати не лише етимологію, а й значення, правопис, наголошування та варіанти реєстрових одиниць. Видання буде корисним і для навчальних цілей.

З виходом цього словника, а також етимологічного словника питомих суфіксів українська лексикографія завершить важливий етап – повне етимологічне охоплення значенневих одиниць сучасної української мови.

Список літератури

1. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – Т. 1–6. – К.: Наук. думка, 1982–2012.
2. *Иллич-Свитыч В. М.* Опыт сравнения ностратических языков. Сравнительный словарь: В 3 т. – М.: Наука, 1971–1984.
3. Історичний словник українського язика / За ред. Є. К. Тимченка. – Т. 1, зошити I–II. – Х.–К., 1930–1932.

4. *Клименко Н. Ф.* Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – 182 с.
5. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. / За ред. Л. Л. Гумецької. – К.: Наук. думка, 1977–1978.
6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. / За ред. Д. Г. Гринчишина. – Вип. 1–14. – Л., 1994–2008.
7. *Тимченко С.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. – К.–Нью-Йорк, 2002–2003.
8. *Яценко І. Т.* Морфемний аналіз. Словник-довідник: У 2 т. – К.: Вища школа, 1981.
9. *Barnhart Dictionary of Etymology* / Ed. by R. K. Barnhart. – New York: H. W. Wilson Co., 1988. – 1284 p.
10. *Beekes R., Beek L. van.* Etymological Dictionary of Greek: In 2 vols. – Leiden: Brill Academic Publishers, 2010.
11. *Bomhard A. R.* Reconstructing Proto-Nostratic: Comparative Phonology, Morphology, and Vocabulary: In 2 vols. – Leiden–Boston: Brill Academic Publishers, 2008.
12. *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots: Vol. 1–4. – Paris: Klincksieck, 1968–1977.
13. *Dolgopolsky A.* Nostratic Dictionary // E-pecyrc: www.dspace.cam.ac.uk/handle/1810/196512.
14. *Ernout A., Meillet A.* Dictionnaire étymologique de la langue latine: Histoire des mots / Rev., corr. et augm. par J. André. – 4. éd. – Paris: Klincksieck, 2001. – 833 p.
15. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen: Bd. 1–2 / Durchgesehen und ergänzt von W. Pfeifer. – 2 Aufl. – Berlin: Akademie Verlag, 1993.
16. *Frisk H.* Griechisches etymologisches Wörterbuch: Bd. 1–3. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1960–1972.
17. *Klein E.* A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language: In 2 vols. – Amsterdam – London – New York: Elsevier Publishing Company, 1966–1967.
18. *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Bearb. von E. Seebold. – 23. Aufl. – Berlin–New York: W. de Gruyter, 1995. – 922 S.
19. *Lexicon der indogermanischen Verben: die Wurzeln und ihre Primärstambildungen* / Hrsg. von H. Rix. – 2 Aufl. – Wiesbaden: Dr. L. Reichert Verlag, 2001. – 823 S.
20. *Partridge E.* Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English. – London – New York: Taylor & Francis e-library, 2006.
21. *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch: Bd. 1. – Bern–München, 1959. – 1183 S.
22. *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: Knj I–IV. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
23. *Vaan M. de.* Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages. – Leiden: Brill Academic Publishers, 2008. – 826 p.
24. *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch: Bd. I–III / 3 neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. – Heidelberg: Winter, 1938–1956.
25. *Wodtko D., Irslinger B., Schneider C.* Nomina im indogermanischen Lexikon. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 2008. – 863 S.